

بررسی جامعیت اسلام در ترسیم مبانی و ویژگی‌های اخلاق اسلامی با تکیه بر سیره رضوی^۱

ابراهیم ابراهیمی^۲، علیرضا طبیبی^۳،
علی حسن بگی^۴، اصغر طهماسبی بلداجی^۵

دریافت: ۱۳۹۵/۷/۱

پذیرش: ۱۳۹۵/۹/۱

چکیده

جامعیت اسلام در معنای پاسخ‌گویی تام قرآن و عترت به نیازهای هدایتی انسان تا قیامت یکی از مهم‌ترین مباحثی محسوب می‌شود که در آموزه‌های رضوی مورد تأکید قرار گرفته است. در نگرش امام رضا^(ع) دین اسلام از جامعیت مطلق در بیان امور هدایتی برخوردار است و تمام آن چه را که بشر در راه سعادت و کمال نیاز دارد بیان کرده است. یکی از مباحث مهم که در سعادت انسان مؤثر است و در آموزه‌های دینی به آن تأکید شده، مبحث اخلاق است که در ترسیم و جهت‌دهی به سبک زندگی اسلامی حائز اهمیت است. در دین اسلام بر اهتمام به فضایل اخلاقی و اجتناب از رذایل اخلاقی در تمام ابعاد زندگی تأکید و در این باره باید‌ها و نبایدهای اخلاقی در حیطه‌های مختلف زندگی بیان شده است. جستار پیش رو با محوریت سیره رضوی، جامعیت اسلام در ترسیم مهم‌ترین ویژگی‌های اخلاق را در سه محور فردی، اجتماعی و اقتصادی بررسی و تحلیل کرده است و در این باره ضمن بررسی مبانی جهت‌دهنده به اخلاق اسلامی، مهم‌ترین ویژگی‌های هر محور را بیان کرده است؛ نتیجه آن که اخلاق با محوریت مبنای مهم الهی بودن، به تمام جوانب زندگی انسان در تمامی حیطه‌ها سمت و سو می‌دهد و با ارائه رویکردهای خاص، کمال و سعادت فرد، خانواده و جامعه را فراهم می‌کند که غایت آن رساندن به حیات طیبه‌ای است که قرآن کریم وعده آن را داده است.

کلید واژه‌ها:

جامعیت اسلام، امام رضا^(ع)، اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی، اخلاق اقتصادی.

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری علوم قرآن و حدیث نویسنده مسئول است که دکتر ابراهیمی، استاد راهنما و دکتر طبیبی و دکتر حسن بگی استادان مشاور آن بوده‌اند.
۲. دانشیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک:
۳. استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک:
۴. استادیار علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک:
۵. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه اراک (نویسنده مسئول):

e-ebrahimi@araku.ac.ir

a-tabibi@araku.ac.ir

a-hasanbagi@araku.ac.ir

a-tahmasebi@phd.araku.ac.ir

❖ ۱. مقدمه

قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی، دربردارنده تمام اموری است که انسان در راه رسیدن به کمال و سعادت به آن نیاز دارد، «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِّكُلِّ شَيْءٍ» (النحل، ۸۹)؛ و این کتاب را بر تو نازل کردیم که بیانگر هر چیزی و هدایت و رحمت و مژده‌ای برای تسلیم‌شدگان [به فرمان‌های خدا] است. از طرف دیگر این آخرین کتاب آسمانی مخصوص عصر و زمان خاصی نبوده بلکه برای تمامی انسان‌ها تا قیامت است، «وَمَا هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ» (القلم، ۵۲) و با جامعیت و جاودانگی خود به سوی آیینی که بهتر از هر آیین دیگر است راهنمایی می‌کند، «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ» (الاسراء، ۹)؛ بی‌تردید این قرآن به استوارترین آیین هدایت می‌کند. هدف خداوند از ارسال رسل و انزال کتب رساندن انسان به کمال و سعادت است. در هر عصری خداوند پیامبری برانگیخت تا بشر از آلودگی‌های باطنی و ظاهری پاک شود و رهنمون مسیر کمال و سعادت باشد. هر زمانی که فطرت انسان دستخوش تحریف می‌گردد و انسان از صراط مستقیم منحرف می‌شود، خداوند راهنمایی برای هدایت قرار می‌داد و سلامت معنوی انسان همواره مورد توجه خداوند سبحان بوده است. سلامت معنوی به معنای پاک بودن انسان از آلودگی‌های ظاهری و باطنی است که آرامش انسان را سلب و از مسیر سعادت منحرف می‌کند. از مهم‌ترین مواردی که تأثیر جدی در سلامت روحی و روانی انسان دارد اخلاق شایسته و بایسته است که در فرهنگ اسلامی به آن تأکید شده است. این موضوع تا آن جا اهمیت دارد که پیامبر اکرم (ص) به عنوان معلم و مفسر واقعی قرآن، فلسفه بعثت خویش را تتمیم مکارم اخلاقی می‌داند آن جا که می‌فرماید: «إِنِّي بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ» (قمی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۴۱۰).

قرآن کریم نیز ایشان را به عنوان اسوه تمام انسان‌ها می‌داند که اخلاق حسنه یکی از مصادیق الگویی ایشان است: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِّمَن كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْأَجْرَ وَ ذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا» (الاحزاب، ۲۱)؛ یقیناً برای شما در [روش و رفتار] پیامبر خدا الگوی نیکویی است

برای کسی که همواره به خدا و روز قیامت امید دارد؛ و خدا را بسیار یاد می‌کند. در جای دیگر خداوند درباره مکارم اخلاقی پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «وَأَنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ» (القلم، ۴). از اهداف تمامی پیامبران و به ویژه حضرت محمد (ص) تزکیه انسان‌ها و آراسته کردن آن‌ها به فضایل اخلاقی و پیراستن آن‌ها از رذایل اخلاقی بوده است: «كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» (البقره، ۱۵۱)؛ همان گونه که [تغییر قبله، کامل کردن نعمت است، این حقیقت هم کامل کردن نعمت است که] در میان شما رسولی از خودتان فرستادیم که همواره آیات ما را بر شما می‌خواند، و شما را [از هر نوع آلودگی ظاهری و باطنی] پاک و پاکیزه می‌کند، و کتاب و حکمت به شما می‌آموزد، و آن چه را نمی‌دانستید به شما تعلیم می‌دهد. اهمیت این تزکیه و مزین شدن به اخلاق الهی چیزی جز بهشت و رسیدن به فلاح و رستگاری نیست: «جَنَّاتٌ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَذَلِكَ جَزَاءُ مَنْ تَزَكَّى» (طه، ۷۶)؛ [و آن] بهشت‌های پایداری است که از زیر [درختان] آن نهرها جاری است که در آن جاودانه‌اند؛ و این است پاداش کسانی که خود را [با ایمان و عمل صالح از آلودگی‌ها] پاک کرده‌اند. بنابراین اهتمام به اخلاق قرآنی در تعالی سلامت فردی و اجتماعی جامعه حائز اهمیت است. دین اسلام با ارائه مبانی مهم اعتقادی و تأکید بر آن‌ها، سبک زندگی اسلامی را ترسیم می‌کند و با ارائه بایدها و نبایدها در زندگی به سبک زندگی اسلامی سمت و سو می‌دهد. سیره علمی و عملی امام رضا^(ع) نمونه‌ای تام و مطلق از سبک زندگی اسلامی است که اصول کلی و مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی را ترسیم می‌کند. این مقاله با تأکید بر سیره علمی و عملی امام رضا^(ع) و استناددهی به آیات و روایات معصومین^(ع)، جامعیت اسلام در بیان ویژگی‌های اخلاق در حیطه‌های فردی، اجتماعی و اقتصادی را بررسی و تحلیل و در این باره به مهم‌ترین شاخص‌های هر محور اشاره می‌کند.

❖ ۲. پیشینه پژوهش

درباره اخلاق و مباحث مرتبط با آن پژوهش‌های متعددی انجام شده است و هر کدام از زاویه‌ای به مباحث اخلاقی و جایگاه آن در آموزه‌های دین پرداخته‌اند. پژوهش فرا رو با رویکردی جدید با تکیه بر سیره رضوی به اخلاق اسلامی پرداخته است؛ این پژوهش از یک سو با نگرشی کلی از منظر جامعیت دین به مقوله اخلاق می‌پردازد و در صدد بیان این نکته است که دین اسلام از جامعیت مطلق در بیان امور هدایتی برخوردار است و اخلاق یکی از مصادیق آن محسوب می‌شود به نحوی که در هیچ یک از مکاتب اخلاقی و دینی این گونه به‌طور جامع به اخلاق و نقش آن اشاره نشده است؛ از سوی دیگر با رویکرد مبنایی به مباحث اخلاقی پرداخته است، به این معنا که مبنای اخلاق اسلامی و علت شکل‌گیری آن به‌طور کامل، توحیدی است و همین مبنای توحیدی است که به اخلاق اسلامی سمت و سو می‌دهد و عامل به غایت رسیدن آن است. بنابراین این پژوهش با در نظر گرفتن این دو مبنا، مباحث اخلاقی در حیطه‌های مختلف زندگی را بررسی و به نقش کاربردی اخلاق اسلامی در سعادت دنیوی و اخروی اشاره کرده است.

❖ ۳. مفهوم‌شناسی جامعیت اسلام از منظر امام رضا(ع)

جامعیت اسلام در معنای اصطلاحی آن به معنای مجموعه آموزه‌های شریعت است که در قالب آیات قرآن و روایات اهل بیت(ع) بیان شده است. کیفیت جامعیت اسلام هم به گونه‌ای است که در قرآن کریم و روایات معصومین(ع)، هر آن چه انسان در مسیر سعادت و کمال به آن نیاز دارد بیان شده است. مصداق این موضوع شامل تمام امور دینی و دنیوی اعم از زمینه‌های اعتقادی، عبادی، اخلاقی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی می‌شود که مرتبط با سعادت دنیوی و اخروی انسان است. امام رضا(ع) در این باره می‌فرماید: «جَهْلُ الْقَوْمِ وَ خُدْعَا عَنْ أَدْيَانِهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ لَمْ يَقْضِ نَبِيَّهُ حَتَّىٰ أَكْمَلَ لَهُ الدِّينَ وَ أَنْزَلَ عَلَيْهِ

❖ سال پنجم شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۶

الْقُرْآنَ فِيهِ تَفْصِيلُ كُلِّ شَيْءٍ بَيْنَ فِيهِ الْحَلَالِ وَالْحَرَامِ وَالْحُدُودَ وَالْأَحْكَامَ وَجَمِيعَ مَا يَحْتَاجُ النَّاسُ إِلَيْهِ كَمَا...» (ابن بابویه، ۱۴۰۰ ق: ۶۷۵). در این روایت ارزشمند جامعیت دین از زمان پیامبر اکرم (ص) که تمام احتیاجات انسان‌ها در زمینه سعادت و کمال را در برمی گیرد، بیان شده است. برخی جامعیت اسلام را مرتبط با امور اخروی قلمداد می‌کنند این درحالی است که سعادت دنیوی، سعادت اخروی را به همراه دارد. به عنوان نمونه معیشت انسان در دنیا، چگونگی ارتزاق، ازدواج، خانواده، حکومت و مسائل اجتماعی همه در سعادت و کمال انسان مؤثر است. اگر اسلام در این باره برنامه‌ای نداشته باشد نمی‌توان بر آن اطلاق جامعیت کرد. بنابراین جامعیت اسلام به معنای مجموعه آیات قرآن و روایات قطعی الصدور اهل بیت (ع) با اشمال بر تمام مصادیق امور دنیوی و اخروی است که سعادت انسان در دنیا و آخرت است را تضمین می‌کند. در ادامه بحث، جامعیت اسلام در ترسیم مبانی و شاخص‌های اخلاق اسلامی باتکیه بر سیره رضوی بررسی می‌شود.

۴. مبانی اخلاق اسلامی

وجود اخلاق در انسان به معنای اهتمام به فضایل اخلاقی و اجتناب از رذایل اخلاقی در نگاه اول، فطری است همان گونه که خداوند نیک و بد را به نفس آدمی الهام کرده است؛ اما در نگاه دقیق‌تر این نکته مشهود است که آموزه‌های دینی به طور مشخص مصادیق اخلاق را در زندگی انسان موحد ترسیم می‌کند. اعتقادات در زندگی خود عامل مهمی در شکل‌گیری و جهت‌دهی اخلاق اسلامی است. اعتقاد به خداوند خود به خود باعث می‌شود انسان مؤمن از بسیاری از رذایل اخلاقی دوری کند چرا که خداوند آن‌ها را نمی‌پسندد و همین عامل باعث می‌شود فضایل اخلاقی را در خود تقویت کند چون مورد رضایت خداوند است. بنابراین اصلی‌ترین و مهم‌ترین دلیل شکل‌گیری فضایل اخلاقی در زندگی و اجتناب از رذایل اخلاقی، اعتقادات است که در این پژوهش از آن‌ها با عنوان مبانی اخلاق یاد می‌شود. در ادامه به مهم‌ترین مبانی جهت‌دهنده به

❖ اخلاق اسلامی اشاره می‌شود.

۴-۱. خداباوری

در آموزه‌های رضوی خداباوری و خدا شناسی بر پایه تحمید و تسبیح و تقدیس باری تعالی است؛ امام رضا^(ع) خداوند سبحان را آن گونه که شایسته است معرفی می‌کند و در پاسخ به این سؤال که کمترین حد شناخت خدا چیست؟ می‌فرماید: اقرار به این که خدایی جز او نیست، مانند ندارد، همانند ندارد، همواره بوده و از بین نمی‌رود و چیزی همانندش نیست (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۱۳۳). مضامین خداشناسی و خدامحوری سبک زندگی از منظر فرهنگ رضوی در آیات قرآن متجلی است؛ قرآن در تأکید بر اهمیت توحید و نفی هر گونه شرک در زندگی، سبک زندگی کسانی را متذکر می‌شود که توحید به معنای واقعی در زندگی آنان نهادینه شده است: «الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ» (الانعام، ۸۲)؛ کسانی که ایمان آوردند و ایمانشان را به ستمی [چون شرک] نیامیختند، ایمنی [از عذاب] برای آنان است، و آنان راه یافتگان‌اند. مراد از ایمان در آیه مورد بحث، اعتقاد به توحید مبدأ است. وقتی توحید در جان انسان رسوخ کند او را از ظلم می‌رهاند؛ از این رو ایمان مزبور به عدم ظلم مقید شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۲: ۵۶۲). پیامبر اکرم^(ص) منظور از «ظلم» را در این آیه به «شرک» تفسیر کرده‌اند (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۶۶: ۱۵۰). به این معنا که ایمان انسان مؤمن خالی از هر گونه شرک است. توحید در زندگی اسلامی به صورت راسخ در قلب انسان مؤمن رسوخ می‌کند و هر گونه شرک و پلیدی را از آن می‌زداید که این توحید خالص، آثار عمده‌ای در زندگی دنیوی و اخروی بر جا می‌گذارد؛ زیرا چنین انسانی آینده‌ای روشن دارد از این رو غمگین نمی‌شود و وحشت زده نیست و قهراً هیچ چیزی نمی‌تواند موجب دلهره و یاس او شود. اعتقاد به خداوند نه تنها شرک و کفر را از زندگی انسان می‌زداید بلکه باور به وجود خداوند در همه حال و نظارت الهی در همه زمینه‌ها عامل مهمی در شکل دهی

اخلاق اسلامی است. بایدها و نبایدهای اخلاقی زمانی به طور جدی‌تر در زندگی اجرایی و نهادینه می‌شود که باور به خداوند وجود داشته باشد. زمانی اخلاق اسلامی در زندگی کسی اجرایی می‌شود که اولاً: به خداوند اعتقاد داشته باشد، ثانیاً: از فرامین الهی چه به طور مستقیم در قرآن کریم و چه به صورت غیرمستقیم در کلام معصومان^(ع) تبعیت کند که اخلاق اسلامی از مهم‌ترین آن‌هاست.

۴-۲. آخرت محوری

در فرهنگ رضوی نقش یاد آخرت و حساب رسی به اعمال در کمال و سعادت انسان، جایگاهی والا دارد. امام رضا^(ع) در مواضع گوناگون مصادیقی از حسابرسی روز قیامت را بیان کرده اند؛ ایشان در این باره می‌فرماید: نخستین چیزی که در روز قیامت از آدمی پرسیده می‌شود درباره اقرار به وحدانیت خداوند و رسالت پیامبر^(ص) و ولایت علی^(ع) است (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق، ج ۱: ۱۳۰). اعتقاد به معاد از ویژگی‌های بارز سبک زندگی متقین است: «وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَبِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ» (البقره، ۴)؛ و آنان که به آن چه به سوی تو و به آن چه پیش از تو نازل شده، مؤمن هستند و به روز قیامت یقین دارند. در همین باره پیامبر اکرم^(ص) ارتباط متقابل زندگی دنیوی و باور به معاد را بیان می‌کند: «کما تعیشون تموتون و کما تموتون تبعثون» (احسائی، ۱۴۰۵ ق، ج ۴: ۷۲)؛ آن‌گونه که زندگی می‌کنید می‌میرید و همان‌طور که می‌میرید در قیامت برانگیخته می‌شوید. به این معنا که این مبنای مهم اعتقادی یکی از عوامل وارستگی انسان است، زیرا کسی که به معاد اعتقاد داشته باشد و آن را فراموش نکند پارسا خواهد بود و همه اعمال و رفتارش را تحت مراقبت ویژه قرار می‌دهد و سعی و تلاش همه جانبه دارد تا آن‌ها را بر خشنودی خداوند استوار ساخته، در مدار شهوات، آرزوهای باطل و هوس‌های شیطانی نگردد (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۴: ۲۲). بر همین اساس در فرهنگ رضوی نموده‌هایی عینی از اعمال و رفتاری که در جهت سعادت اخروی مؤثر است بیان شده است از جمله: اذان

گفتن (کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۳: ۳۰۷) و دوستی برای خداوند (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق: ۱۸۲). از سوی دیگر اعتقاد به معاد آثار سوء مادی گری، تصور مرگ و نیستی، عقده‌های روانی و اختلال در عزت نفس را از بین می‌برد و نقش اساسی در پیشگیری از بروز بیماری‌های روانی دارد. اعتقاد به وجود حیات پس از مرگ، در مقابله با ناملایمات ناشی از مرگ و داغ دیدگی نقش مهمی دارد؛ گونه‌ای که آدمی در پرتو نور خداوند، خود را می‌یابد و به عدل و فضل خداوند امیدوار می‌شود (نورمحمدی و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۵). آخرت محوری و یاد آن در زندگی به طور قابل توجهی رذایل اخلاقی را دور می‌کند. به عنوان مثال در آموزه‌های دینی یکی از عواملی که باعث در امان ماندن از خشم خداوند در قیامت بیان شده است، فرو خوردن خشم است. یاد معاد و هول و هراس قیامت باعث می‌شود انسان مؤمن خشم خود را به دلیل در امان ماندن از خشم خداوند فروخورد. یا غیبت کردن به مثابه خوردن گوشت برادر بیان شده که این تمثیلی از تجسم نتیجه عمل در قیامت است یا خوش اخلاقی باعث راحتی مرگ می‌شود و بد اخلاقی بر عکس آن است. بنابراین اعتقاد به قیامت و حساس‌بسی پس از مرگ عاملی مهم در جهت‌دهی به اخلاق اسلامی در سبک زندگی است.

۴-۳. ولایت‌پذیری

ولایت‌پذیری به عنوان مبنای مهم زندگی اسلامی در آموزه‌های دینی مورد تأکید قرار گرفته است. شناخت امام و پیروی از وی شاکله اصلی ولایت‌پذیری را تشکیل می‌دهد. نقش و جایگاه امامت در سبک زندگی اسلامی از منظر بینش رضوی تا آن جاست که اگر کسی بمیرد و امامی نداشته باشد همچون دوران جاهلیت در گمراهی مرده است. (ابن بابویه، ۱۴۰۴ ق: ۶۶۸) با در نظر گرفتن محتوای این حدیث، زندگی اسلامی بدون امامت معنای اسلامی بودن نمی‌دهد. اهمیت بحث امامت و ولایت و ارتباط آن با توحید تا جایی است که در کلام امام رضا^(ع) و دیگر معصومان^(ع)، امامان^(ع) ارکان توحید معرفی

شده‌اند. (همان: ۲۰۶) از منظر امام رضا^(ع) شرط ورود به قلعه توحید، اعتقاد به امامت و ولایت می‌باشد. (همان: ۱۴۵) به این معنا که خداوند اعتقاد به توحید و یگانه بودن خود را از هیچ کسی نمی‌پذیرد مگر آن که همراه با اعتقاد به ولایت و امامت ائمه معصومین^(ع) باشد. به عبارت دیگر شرط قبول توحید اعتقاد به ولایت و امامت است؛ با این تفسیر، ولایت ائمه^(ع) همچون پایه‌هایی است که خانه توحید و اعتقاد به توحید را نگه داشته و بدون آن پایه‌ها اعتقاد به توحید فرو می‌ریزد (سجادی، ۱۳۹۱: ۱۶۴). از سویی دیگر اگر آن بزرگواران نبودند یگانگی خداوند و یکتا پرستی او برای مردم بیان و روشن نمی‌شد و مردم آن گونه که باید خداوند را نمی‌شناختند (همان: ۱۶۵). امام رضا^(ع) در تبیین جایگاه امام و امامت می‌فرماید: «امامت را شناختند تا امام را بشناسند، همان‌طور که خداوند با الوهیت شناخته می‌شود امام با امامت شناخته می‌شود. قدر و منزلت و شان و جایگاه امام رفیع‌تر از آن است که با عقول مردم سنجیده شود یا آن که به اختیار خود برگزینند» (کلینی، ۱۳۸۸: ج ۱: ۱۹۹). در فرهنگ رضوی ائمه خلفای خداوند در زمین هستند (همان: ۱۹۳) امام رضا^(ع) امامت را زمام دین و نظام مسلمانان و مایه اصلاح و عزت مسلمانان می‌داند (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ج ۱: ۱۳۶). قرآن کریم به عنوان آخرین کتاب آسمانی و جامع در موارد گوناگون به این نکته مهم توجه کرده و در آیات متعدد به مسئله جانشینی پیامبر اکرم^(ص) اشاره و آن را از مبانی اصلی زندگی اسلامی معرفی می‌کند؛ از جمله آیات: ولایت (المائده، ۵۵)، تبلیغ (المائده، ۶۷) و اکمال دین (المائده، ۳). مفسران و محدثان شیعه به اتفاق و اکثر مفسران اهل سنت این آیات را در شأن ولایت امام علی^(ع) و اهل بیت^(ع) بیان کرده‌اند. (نک: مفید، ۱۴۱۴: ج ۱: ۱۸۲؛ ابن کثیر، ۱۴۱۹: ج ۲: ۷۴؛ سیوطی، بی‌تا، ج ۲: ۲۹۸؛ حاکم حسکانی، ۱۴۱۱: ج ۱: ۲۰۷-۲۰۸؛ خواری، ۱۴۱۱: ج ۱: ۱۳۵؛ خطیب بغدادی، بی‌تا، ج ۸: ۲۹۰؛ ابن عساکر، ۱۴۰۰: ج ۲: ۷۵). پیامبر اکرم^(ص) به عنوان مفسر و معلم قرآن در مواضع گوناگون اصل ولایت و امامت را تبیین فرمودند؛ از جمله در

حدیث معتبر و متواتر ثقلین (مسلم، بی تا، ج ۲: ۱۸۷۳؛ ترمذی، ۱۴۰۳ق، ج ۵: ۶۶۳)، حدیث سفینه (زمخشری، ۱۹۷۷ م، ج ۱: ۳۶۹)، در معرفی عددی ائمه^(ع) (مسلم، بی تا، ج ۳: ۱۴۵۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۰۶ ق، ج ۴: ۵۰۱)، در معرفی صریح نام ائمه^(ع) (خوارزمی، بی تا، ج ۱: ۱۴۶) و در خطبه غدیر خم (امینی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۱-۳۶؛ ابن سعد، بی تا، ج ۲: ۱۷۳). با توجه به حدیث معتبر ثقلین (مسلم، بی تا، ج ۲: ۱۸۷۳؛ ترمذی، بی تا، ج ۵: ۶۶۳) پیامبر اکرم^(ص) قرآن و عترت را دو رکن جدایی ناپذیر معرفی فرمودند و تمسک به آن دو با هم را رمز رهایی از گمراهی و ضلالت بر شمرند. بنابراین شرط رهایی از ضلالت و گمراهی و داشتن زندگی اسلامی، اعتقاد راسخ به ولایت و امامت ائمه^(ع) و پیروی از دستورات آن بزرگواران است. امام رضا^(ع) در این باره می فرماید: بهترین چیزی که می تواند انسان را به خداوند نزدیک کند پیروی از دستورات خدا و رسول خدا^(ص) و اولی الامر (اهل بیت^(ع)) است (کلینی، ۱۳۸۸ق، ج ۱: ۱۸۷). به این معنا که فرامین آن‌ها در همه زمینه‌ها در زندگی اجرایی شود. یکی از مواردی که معصومان^(ع) به آن توجه ویژه‌ای داشته‌اند، اخلاق اسلامی است. در مواضع گوناگون به فضایل اخلاقی تشویق و از رذایل اخلاقی نهی کرده‌اند. اعتقاد به ولایت ائمه^(ع) و الگو قرار دادن آن‌ها در زندگی عامل مهمی در رسیدن به سعادت دنیوی و اخروی است. یکی از مواردی که تبعیت و الگو قرار دادن ائمه^(ع) درباره آن ضروری است، اهتمام به اخلاق اسلامی است. بنابراین ولایت پذیری در سبک زندگی خود عاملی در جهت‌دهی و شکل‌گیری اخلاق اسلامی است.

۵. ویژگی‌های اخلاق اسلامی

در آموزه‌های دین اسلام در ذیل آیات و روایات به مباحث اخلاقی در حیطه‌های مختلف اشاره شده است که هدف از بیان این مباحث اخلاقی رساندن انسان به کمال و سعادت دنیا و آخرت است؛ آراستن انسان به فضایل اخلاقی و پیراستن از رذایل از

اهداف مهم دین اسلام است. در این زمینه تنها به بعد فردی اخلاق اشاره نشده بلکه در حیطه‌های مختلف زندگی اهتمام به اخلاق اسلامی دیده می‌شود که این نکته مهم ناشی از جامعیت اسلام در توجه به تمام ابعاد زندگی انسان است. در ادامه با تکیه بر سیره رضوی به برخی از ویژگی‌های اخلاق اسلامی در ابعاد مختلف اشاره می‌شود.

۵-۱. اخلاق فردی

مراد از اخلاق فردی بایدها و نبایدهایی است که هر شخص ملزم به انجام آن‌ها یا انجام ندادن آن‌ها باشد. مهم‌ترین مصادیق اخلاق فردی عبارتند از:

۵-۱-۱. اخلاق خانواده

خانواده به‌عنوان اصلی‌ترین نهاد اجتماعی و زیربنای جوامع و منشأ فرهنگ‌ها و تمدن‌ها در تاریخ بشر بوده است. بدون شک خانواده در پیشرفت جوامع نقش مهمی داشته است به همین خاطر قرآن به این نهاد اجتماعی توجه داشته و اهمیت آن را بیان کرده است. احسان به پدر و مادر و تواضع در برابر آن‌ها و اطاعت از آن‌ها یکی از مهم‌ترین دستورات قرآن در این زمینه است؛ «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَفٍ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا* وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذَّلِيلِ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيْتَنِی صَغِيرًا (الاسراء، ۲۳ - ۲۴)؛ و پروردگارت فرمان قاطع داده است که جز او را نپرستید، و به پدر و مادر نیکی کنید؛ هرگاه یکی از آنان یا دو نفرشان در کنارت به پیری رسند [چنان چه تو را به ستوه آورند] به آنان اف مگوی و بر آنان [بانگ مزین و] پرخاش مکن، و به آنان سخنی نرم و شایسته [و بزرگووارانه] بگو. * و برای هر دو از روی مهر و محبت، بال فروتنی فرود آر و بگو پروردگارا! آنان را به پاس آن که مرا در کودکی تربیت کردند، مورد رحمت قرار ده. در فرهنگ رضوی جایگاه احترام به پدر و مادر تا آن جاست که سپاسگزاری از پدر و مادر در کنار سپاسگزاری خداوند قرار گرفته است و کسی که از پدر و مادرش سپاسگزاری نکند، خدا را شکر نکرده است (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۷۴: ۷۷). در بینش امام

رضاء^(ع) نیکی به پدر و مادر واجب و لازم است اگرچه مشرک و کافر باشند، ولی در معصیت خدا نباید اطاعت شان کرد (همان: ۷۲) در فرهنگ دینی احترام به اعضای خانواده به ویژه پدر و مادر، یکی از برترین اعمال معرفی شده است (همان، ج ۸۲: ۲۲۶). تا جایی که نیکی به خانواده باعث افزایش رزق و روزی انسان می‌شود (همان، ج ۷۴: ۱۰۴). به خاطر اهمیت و جایگاه خانواده و به ویژه ارزش و احترام پدر و مادر است که قرآن کریم احسان به والدین را پس از توحید و نفی شرک بیان می‌کند: «وَاعْبُدُوا اللَّهَ وَ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَاناً وَ بِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسْكِينِ وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْجَارِ الْجُنُبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَ آئِنِ السَّبِيلِ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراً» (النساء، ۳۶)؛ و خدا را بپرستید و چیزی را شریک او قرار ندهید، و به پدر و مادر و خویشاوندان و یتیمان و مستمندان و همسایه نزدیک و همسایه دور و همشینان و همراهان و در راه ماندگان و بردگان نیکی کنید؛ یقیناً خدا کسی را که متکبر و خودستاست، دوست ندارد. اهتمام به اخلاق خانواده علاوه بر این که موجب آرامش در کانون خانواده می‌شود، فرهنگ احترام متقابل را در اعضای خانواده خصوصاً فرزندان نهادینه می‌کند. گذشت و چشم پوشی متقابل زن و شوهر از خطاهای یکدیگر نه تنها از بروز مشکلات متعدد از جمله طلاق جلوگیری می‌کند بلکه می‌تواند عامل مهمی در رفع عیوب یکدیگر و آرامش خانواده شود. بنابراین اهتمام به اخلاق خانواده چه از زاویه زن و شوهر و چه از بعد احترام متقابل والدین و فرزندان در عصر حاضر ضروری است. الگو قرار دادن سیره علمی و عملی امام رضا^(ع) در این زمینه و اجرایی کردن آن کمک شایانی در این زمینه می‌کند.

۵-۱-۳. اجتناب از ردایل اخلاقی

ردایل اخلاقی، صفات ناپسندی است که در سبک زندگی اسلامی به دوری از آنها امر شده است؛ ردایل اخلاقی نه تنها روح و روان انسان را آلوده می‌کند بلکه تاثیرات سوئی در خانواده و جامعه به جا می‌گذارد. برخی از مهم‌ترین ردایل اخلاقی که در

فرهنگ رضوی به دوری از آن‌ها تأکید شده عبارتند از:

۵-۱-۳-۱. پرهیز از خشم و غضب

خشم و غضب منشأ بسیاری از آسیب‌های اجتماعی است. حالت خشم و غضب، از خطرناکترین حالات است که اگر کنترل نشود، به صورت نوعی جنون و دیوانگی و از دست دادن کنترل اعصاب خود نمایی می‌کند. بسیاری از جنایت‌ها و تصمیم‌های خطرناکی که انسان یک عمر باید کفاره و جریمه آن را پردازد در چنین حالی انجام می‌شود و به خاطر آثار بد و جبران ناپذیر خشم و غضب است که در فرهنگ رضوی کلید هر بدی معرفی شده است (طبرسی، بی تا: ۲۱۹). قرآن کریم در باره سبک زندگی افراد با تقوا می‌فرماید: «الَّذِينَ يُتَّقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (آل عمران، ۱۳۴)؛ آنان که در گشایش و تنگ دستی انفاق می‌کنند، و خشم خود را فرو می‌خورند و از [خطاهای] مردم در می‌گذرند؛ و خدا نیکوکاران را دوست دارد. در کلام امام رضا^(ع) خشم و غضب مؤمن مثبت ارزیابی شده است به این معنا که اگر انسان مؤمن خشمگین شود، این خشم در دفاع از حق است و اگر هم خرسند گردد، در خشنودیش پذیرش باطل نیست. در فرهنگ رضوی بر حق محوری مؤمن در همه حالات تأکید شده است (حلی، ۱۴۰۸ ق: ۲۹۹). در کلام امام رضا^(ع) یکی از ویژگی‌های بهترین بندگان فرو بردن خشم بیان شده است (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۲ ق: ۴۶۹). فرو خوردن خشم علاوه بر بعد معنوی آن که حسنات والایی برای انسان در دنیا و آخرت دارد؛ از جنبه‌های دیگر نیز می‌تواند در زندگی آثار مثبتی داشته باشد. بروز بسیاری از آسیب‌های اجتماعی از جمله قتل در نتیجه خشم و غضب بوده است. بنابراین تمرین و ممارست در فرو خوردن خشم و تصمیم نگرفتن در زمان خشم عامل مهمی در جلوگیری از آسیب‌های اجتماعی از جمله قتل می‌شود.

❖ ۵-۱-۲. اجتناب از بدگمانی، تجسس و غیبت

بدگمانی، تجسس و غیبت از رذایل اخلاقی است که هرکدام به تنهایی می‌تواند عواقب بدی در زندگی فردی و اجتماعی داشته باشد. قرآن کریم به این مورد نیز توجه داشته و در این باره فرموده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبَّ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيَحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ تَوَّابٌ رَّحِيمٌ» (الحجرات، ۱۲)؛ ای اهل ایمان! از بسیاری از گمان‌ها [در حق مردم] پرهیزید؛ زیرا برخی از گمان‌ها گناه است، و [در اموری که مردم پنهان ماندنش را خواهانند] تفحص و پی‌جویی نکنید، و از یکدیگر غیبت ننمایید، آیا یکی از شما دوست دارد که گوشت برادر مرده‌اش را بخورد؟ بی‌تردید [از این کار] نفرت دارید، و از خدا پروا کنید که خدا بسیار توبه‌پذیر و مهربان است.

امام باقر^(ع) می‌فرماید: ای گروه کسانی که به زبان اسلام آورده و به دل تسلیم نشده‌اید پی‌جویی از لغزش‌های مسلمانان نکنید، زیرا کسی که پی‌جویی از لغزش‌های مسلمانان بکند خدا از لغزش او پی‌جویی کند و کسی که خدا از لغزشش پی‌جویی کرد او را رسوا کند. (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱: ۳۲۹) از دیگر رذایل اخلاقی که در این آیه مبارک به آن اشاره شده، غیبت است. غیبت در حقیقت ابطال هویت و شخصیت اجتماعی افرادی است که خودشان از جریان اطلاعاتی ندارند (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۱۸: ۴۸۴-۴۸۵). در فرهنگ رضوی بر مذمت غیبت و آثار سوء آن تأکید شده است تا آن‌جا که غیبت کننده در زمره ملعونین محسوب می‌شود (حرعاملی، ۱۳۸۳، ج ۸: ۵۶۳). دلیل این‌که در فرهنگ رضوی به اجتناب از این رذیلت تأکید شده و انجام دهنده آن در زمره ملعونین قرار گرفته، به لحاظ آثار مخرب آن در زندگی فردی و اجتماعی است. این رذایل اخلاقی هر کدام حقوق سه‌گانه یعنی: حق الله، حق الناس و حق النفس را در برمی‌گیرد. اجتناب نکردن از ظن و گمان بد نسبت به دیگران و غیبت آن‌ها به معنای اجرا نکردن فرامین الهی و معصومین^(ع) در این زمینه است و در معنایی ظلم به دیگران و ظلم به خود نیز تلقی می‌شود. علاوه بر این به لحاظ روان‌شناختی انجام این رذایل

اخلاقی منفی نگری در زندگی را تقویت می‌کند و انرژی انسان صرف امور بیهوده می‌شود که مهم‌ترین نتیجه آن نبود آرامش در زندگی است. بنابراین اجتناب از این موارد ضروری است.

۵-۱-۳. پرهیز از حسد

یکی از مهم‌ترین عواملی که سبب می‌شود انسان شخصیت دیگران را تحقیر کند و آبروی شان را بریزد حسد است. در قرآن کریم آیاتی وجود دارد که به این مورد توجه و برای درمان این رذیله اخلاقی چاره اندیشی کرده است؛ آن جا که بعضی از اهل کتاب آرزو داشتند مومنان کافر باشند. خداوند در این باره می‌فرماید: علت این آرزو درخواست آن‌ها حسد ورزی به مومنان است: «وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُّوْكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كَفَارًا حَسَدًا مِّنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِمَّنْ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّىٰ يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (البقره، ۱۰۹)؛ بسیاری از اهل کتاب پس از آن که حق برای آنان روشن شد به سبب حسدی که از وجودشان شعله کشیده، دوست دارند که شما را پس از ایمانتان به کفر بازگردانند. هم اکنون [از ستیز و جدال با آنان] درگذرید، و [از آنان] روی بگردانید، تا خدا فرمانش را [به جنگ یا جزیه] اعلام کند؛ یقیناً خدا بر هر کاری تواناست.

در فرهنگ رضوی بر مذمت حسادت و آثار سوء آن تأکید شده است. امام رضا^(ع) در این باره می‌فرماید: هیچ حسودی از حسدش لذت نمی‌برد (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۲ ق: ۴۵۰). در روایت پیشوایان دین، علاوه بر مذمت دینی حسد، آثار سوء جسمی و روحی برای آن بیان فرموده‌اند (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۷۳: ۲۵۶). امام رضا^(ع) حرص و حسد را عامل نابودی امت‌های پیشین می‌داند (نظری، ۱۳۸۷: ۶۷). حسادت نیز مانند دیگر رذایل اخلاقی نه تنها سود و فایده‌ای برای شخص ندارد بلکه زیان جسمانی و روحانی وی را فراهم می‌کند. تبیین مضرات این گونه رذایل اخلاقی برای افراد جامعه در قشرهای مختلف از بروز بسیاری از مشکلات جلوگیری می‌کند. بسیاری از آسیب‌های اجتماعی

در نتیجه حسادت افراد به یکدیگر است که در قالب تخریب شخصیت ظاهر می‌شود و این رذایل جز زیان برای افراد چیزی به همراه نداشته است؛ علاوه بر آن تا مدت‌ها فکر این اشخاص در این جهت منفی و آثار سوء آن سوق داده شده که غایت این امر تضعیف سلامت روحانی بوده است. بنابراین اجتناب و فرهنگ سازی اجتناب از این موارد در تعالی فردی و اجتماعی ضروری است.

۵-۱-۳. اهتمام به فضایل اخلاقی

در آموزه‌های دینی، به انجام فضایل اخلاقی تشویق شده است که با انجام این فضایل زندگی فردی و اجتماعی سرشار از محبت و جذابیت می‌شود. از جمله این فضایل عبارتند از:

۵-۱-۲-۱. خوئس خلقی و نرم خویی

حسن خلق یکی از صفات خوب و پسندیده است که دیگران را در دام محبت اسیر می‌کند. اهمیت خوش اخلاقی در فرهنگ دینی تا آن جاست که قرآن کریم یکی از دلایل مهم موفقیت پیامبر اکرم (ص) را خوش خلقی ایشان بیان می‌کند: «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَساوِرُهُمْ فِي الْأَمْرِ فإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران، ۱۵۹)؛ [ای پیامبر! پس به مهر و رحمتی از سوی خدا با آنان نرم خوی شدی، و اگر درشت خوی و سخت دل بودی از پیرامونت پراکنده می‌شدند؛ بنابراین از آنان گذشت کن، و برای آنان آمرزش بخواه، و در کارها با آنان مشورت کن، و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن؛ زیرا خدا توکل کنندگان را دوست دارد.

ابراهیم بن عباس صولی درباره اخلاق نیکوی امام رضا^(ع) می‌گوید: من ابوالحسن رضا^(ع) را هرگز ندیدم در سخن گفتن با کسی درشتی کند هرگز ندیدم سخن کسی را پیش از فراغ قطع کند؛ هرگز او را ندیدم که به غلامان و بردگان خود بد گوید (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴۹: ۹۰-۹۱). امام رضا^(ع) درباره اخلاق نیکو می‌فرماید: هر که با چهره و روی

خندان با برادر مؤمن خود رو به رو شود خداوند یک حسنه برایش می‌نویسد و هر که خداوند یک حسنه برای او بنویسد هیچ گاه عذابش نمی‌کند (حرعاملی، ۱۳۸۳ق، ج ۸: ۴۸۳). اخلاق و برخورد خوش تأثیرات مهمی در تعالی سلامت خانواده دارد؛ جذب فرزندان به کانون خانواده و ایجاد آرامش در آن، مرهون اخلاق خوش والدین است. داستان سعد بن معاذ که با وجود این که پیامبر اکرم (ص) و ملائکه در تشییع جنازه او شرکت کردند، به خاطر بد اخلاقی در خانواده از فشار قبر در امان نماند و پیامبر اکرم (ص) علت فشار قبر ایشان را بد اخلاقی وی در خانواده دانستند (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۶: ۲۲۰)، حاکی از آن است که اخلاق خوب عامل مهمی در تعالی خانواده و حفظ بنیان‌های آن است. بنابراین نهادهای سازنده اخلاق شایسته در جامعه تعالی آن را فراهم می‌کند.

۵-۱-۲-۲. صداقت و راستگویی

بسیاری از ناهنجاری‌های رفتاری و اختلافات خانوادگی و مشاجرات میان انسان‌ها و حتی تنش‌ها و نزاع‌های سیاسی، پدیده‌ای است که از بی‌صداقتی و ناخالصی به وجود می‌آید. صداقت استوارترین بنیانی است که دوستی‌ها، مشارکت‌ها، ازدواج‌ها، مبارزات سیاسی و... بر آن استوار می‌شود و بدون آن، همه این بنیان‌ها در معرض فروپاشی و گسیختگی است. خداوند در وصف ستایش‌آمیز بندگان شایسته خود می‌فرماید: «الصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَاتِلِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْأَسْحَارِ» (آل عمران، ۱۷)؛ آنان که صبر کنندگان و راستگویان و فرمانبرداران و انفاق کنندگان و استغفار کنندگان در سحرهایند. اهمیت صداقت و راستگویی تا آن جاست که یکی از ویژگی‌های انسان‌های پرهیزکار است. دلیل این امر به این خاطر است که سخن گفتن در واقع ابزاری برای کشف یک امر مجهول است. هنگامی انسان‌ها در سخن گفتن از یکدیگر استفاده می‌کنند که سخن کاشف از حقیقت و راست باشد؛ ولی اگر سخن به جای کشف حقایق، وسیله‌ای برای کتمان حقایق باشد

حقیقت را وارونه نشان می‌دهد، در این صورت سخن از مسیر واقعی و فلسفه وجودی خود منحرف شده و نقض غرض شده است (مصباح یزدی، ۱۳۸۸: ۴۱۶). امام رضا^(ع) در این باره می‌فرماید: نقش انگشتی موسی^(ع) دو جمله بود که از تورات گرفته بود: صبر پیشه کن تا اجر داده شوی، راستگو باش تا نجات یابی (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ج ۲: ۵۴). اولین تأثیر صداقت در نهاد شخص صادق است که آرامش و رهایی از عذاب وجدان را برای وی فراهم می‌کند و علاوه بر این اعتماد عمومی و انسجام اجتماعی نیز در پرتو صداقت افراد شکل می‌گیرد. به دلیل اهمیت صداقت و نقش آن در زندگی است که در فرهنگ اسلامی سرلوحه دعوت همه پیامبران در مسائل معاشرتی و اخلاقی، «راستگویی» و «امانت‌داری» بیان شده است (کلینی، ۱۳۸۸: ج ۲: ۱۰۴). نقطه مقابل راستگویی، دروغ‌گویی است که برعکس صداقت باعث سلب آرامش در زندگی می‌شود و آسیب‌های فردی و اجتماعی زیادی را به همراه دارد؛ به همین دلیل است که در فرهنگ اسلامی دروغ‌گویی کلید هر شر و بدی معرفی شده است (نک: مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۶۹: ۲۶۳).

۵-۲. ویژگی‌های اجتماعی اخلاق

انسان موجودی اجتماعی است و حضور در اجتماع یکی از نیازهای اساسی وی محسوب می‌شود. دین اسلام تنها دینی است که با صراحت پایه دعوت خود را بر اجتماع گذاشته و در هیچ یک از شئون خود، اجتماع را به اهمال واگذار نکرده است. اسلام همه احکام خود را در قالب اجتماع ریخته و روح اجتماع را در همه این احکام تا آخرین حد ممکن دمیده است (طباطبایی، بی تا: ۷-۸). بر همین اساس برای تعالی جامعه و سوق دادن آن به سوی کمال و سعادت دنیوی و اخروی نکاتی را بیان کرده است.

۵-۲-۱. پابندی به معاهدات و پیمان‌ها در روابط اجتماعی

مسئله وفای به عهد و پیمان از اساسی‌ترین شرایط زندگی دسته جمعی است و بدون

آن هیچ گونه همکاری اجتماعی ممکن نیست و بشر با از دست دادن آن، زندگی اجتماعی و آثار آن را عملاً از دست خواهد داد. به همین دلیل در منابع اسلامی تأکید فوق العاده‌ای بر این مسئله شده است و شاید کمتر چیزی باشد که این قدر گسترش داشته باشد. زیرا بدون آن هرج و مرج و سلب اطمینان عمومی که بزرگ‌ترین بلائی اجتماعی است در میان بشر پیدا می‌شود. در فرهنگ رضوی اهمیت وفای به عهد در جامعه به اندازه‌ای است که اهتمام نکردن به این موضوع برابر با بی‌دینی معرفی شده است (قمی، ۱۴۰۴ق، ج ۴: ۲۲۹). همچنان که پذیرش اعمال صالح بندگان در سایه وفای به عهد و پیمان است (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۱۶: ۱۴۴). دلیل این امر اهمیت وفای عهد در زندگی اجتماعی است که بدون توجه و پایبندی به آن بسیاری از روابط اجتماعی ایجاد نمی‌شود و اعتماد عمومی از جامعه سلب می‌شود.

۵-۲-۲. مشورت و تاثیرات آن در زندگی اجتماعی

مشورت و هم اندیشی در امور فردی و اجتماعی یکی از شاخص‌های اجتماعی سبک زندگی اسلامی است که نقش مهمی در رشد و تکامل جامعه دارد. بسیاری از کسانی که در زندگی دچار شکست می‌شوند افرادی خود رأی بوده‌اند و با کسانی که صلاحیت مشورت را دارند، مشورت نکرده‌اند. قرآن کریم نیز این موضوع مهم را به خوبی بیان می‌کند از جمله در این آیه مبارک که می‌فرماید: «فِيمَا رَحِمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَنْتَ لَهُمْ وَكُنْتُ نَفْظًا غَلِيظًا لَأَنْفَضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ» (آل عمران، ۱۵۹). در سیره علمی و عملی امام رضا(ع) بر اهمیت مشورت و نقش آن در زندگی تأکید شده است (حرعاملی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۲۰۸؛ مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۷۵: ۹۹). از نتایج مهم مشورت، جلب اعتماد عامه است. با مشورت، مردم خود را شریک در تعیین سرنوشت خود می‌بینند (کمالی دزفولی، ۱۳۷۰: ۴۲۴). در سبک زندگی اسلامی مشورت بهترین پشتیبان و نگهبان افراد جامعه بیان شده است

❖ سال پنجم شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۶
 (حرّ عاملی، ۱۳۸۳ ق، ج ۴: ۴۲۵). همچنان که انتخاب راه صحیح توسط یک ملت، در سایه مشورت معرفی شده است (ابن شعبه حرّانی، ۱۴۰۲ ق: ۲۳۳).

۵-۳. اتحاد و یکپارچگی و پرهیز از تفرقه و نفاق

یکی از اساسی‌ترین محورهای حفظ یک جامعه در راه کمال و سعادت، اتحاد و یکپارچگی و پرهیز از تفرقه و نفاق است. وحدت و دوری از تفرقه یک وظیفه و نعمت بزرگ الهی است. در سبک زندگی اسلامی اسلامی اتحاد و یکپارچگی با محوریت خداوند عامل تعالی و کمال جامعه است. در جامعه‌ای که اختلاف و تفرقه در آن حاکم باشد پیشرفت و سعادت و آرامش از آن جامعه رخت می‌بندد. بر همین اساس وحدت و دوری از تفرقه از شاخص‌های مهم فرهنگ اسلامی تلقی می‌شود. محور اتحاد در یک جامعه باید خداوند باشد همچنان که خداوند می‌فرماید: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا» (آل عمران، ۱۰۳)؛ و همگی به ریسمان خدا [قرآن و اهل بیت^(ع)] چنگ زنید، و پراکنده و گروه گروه نشوید. مناظرات امام رضا^(ع) با دیگر مذاهب به گونه‌ای بود که منجر به تحریک احساسات مذهبی نشود. ایشان همواره جانب اتحاد و یکپارچگی مسلمانان را در نظر داشتند (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۸۱: ۱۹۵). امام علی^(ع) در اهمیت و جایگاه وحدت در جامعه می‌فرماید: اصلاح اختلاف‌ها، از تمامی نمازها و روزه‌ها برتر است (نهج البلاغه، ۱۳۸۵: وصیت ۴۷). در روایات دیگر ایجاد وحدت هنگام پیدایش اختلاف بهترین صدقه‌ای معرفی شده که خداوند آن را دوست دارد (کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۲: ۲۰۹). در جامعه‌ای که وحدت در آن نباشد آرامش فردی و اجتماعی رخت می‌بندد و اختلاف و از هم گسیختگی و نبود امنیت ویژگی اصلی آن جامعه می‌شود.

۵-۳. ویژگی‌های اقتصادی اخلاق

مطالعه و دقت در قوانین مالی و تجاری و اقتصادی اسلام به خوبی روشن می‌کند که

اسلام هدف اصلی خود را تنها بالا رفتن سطح زندگی مادی مردم و بهبود وضع خوراک، لباس، مسکن و سائر موجبات آسایش قرار نداده است؛ بلکه علاوه بر این و بالاتر از آن، تکامل روحی و فضایل اخلاقی مورد توجه است (صدر، ۱۳۵۰: ۱۹۴). بنابراین در زمینه ویژگی‌های اقتصادی اسلام با بعد الهی بودن به هر دو جنبه دنیوی و اخروی توجه شده است. اقتصاد سالم و زدودن فقر از جامعه و آثار نامطلوب آن از توصیه‌های مؤکد در فرهنگ رضوی است.

۵-۳-۱. اخلاق اقتصادی اجتناب از اقتصاد ناسالم

یکی از مهم‌ترین راهکارهای فرهنگ‌سازی اقتصادی قرآن که نقش مهمی در زندگی فردی و اجتماعی انسان‌ها دارد، رعایت انضباط اقتصادی است. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا» (النساء، ۲۹)؛ ای اهل ایمان! اموال یکدیگر را در میان خود به باطل [و از راه حرام و نامشروع] مخورید، مگر آن که تجارتي از روی خشنودی و رضایت میان خودتان انجام گرفته باشد. و خودکشی نکنید؛ زیرا خدا همواره به شما مهربان است.

رمز این که نهی از قتل «وَلَا تَقْتُلُوا» به دنبال نهی از حرام خوری، «لَا تَأْكُلُوا» آمده است، شاید آن باشد که سیستم اقتصادی ناسالم، زمینه قیام محرومان علیه زراندوزان و بروز درگیری‌ها و پیدایش قتل و هلاکت جامعه است (قرائتی، ۱۳۸۴، ج ۲: ۲۷۴). در فرهنگ رضوی، ربا، قمار، کم فروشی (عروسی حویزی، بی تا، ج ۱: ۴۷۱)، احتکار (حرعاملی، ۱۳۸۳، ج ۱۷: ۴۲۵) و نپرداختن قرض (کلینی، ۱۳۸۸، ج ۵: ۹۵)، از مصادیق باطل است که در نهی از این موارد تأکید بسیار و به انضباط اقتصادی تشویق و ترغیب شده است. از راهکارهای مهم در انضباط اقتصادی که در فرهنگ رضوی بر آن تأکید شده است، قناعت است. امام رضا^(ع) در این باره می‌فرماید: قناعت جامع صفات خویشتن

داری و ارجمندی و آسوده شدن از زحمت فزون خواهی و بندگی در برابر دنیا پرستان است (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۷۸: ۳۴۹). ایشان همواره اعتدال در معیشت را به پیروان خویش توصیه می‌کردند و از زیاده روی و سخت‌گیری در معیشت بر حذر می‌داشتند (حرعاملی، ۱۳۸۳ق، ج ۱۴: ۵۶).

رعایت انضباط اقتصادی از نظر سلبی و ایجابی تاثیرات اقتصادی و اجتماعی فراوانی خواهد داشت، به لحاظ سلبی در میان افراد جامعه فرهنگ بهره‌گیری از رزق حلال و دوری از مصادیق اقتصاد ناسالم از جمله ربا و احتکار نهادینه می‌شود؛ از جنبه ایجابی نیز با رعایت فرهنگ قناعت و ساده زیستی و نبود اسراف و دوری از تجمل، از اتلاف انرژی و سرمایه جلوگیری می‌شود که این خود می‌تواند به بهبود اقتصاد فردی و اجتماعی کمک کند.

۵-۳-۲. اخلاق اقتصادی؛ کمک به هموعان

جامعه دارای لایه‌ها و طبقاتی است که قشر فقیر و محروم یکی از آنهاست. اسلام برای رفع مشکل این طبقه راهکارهایی دارد که مهم‌ترین آن‌ها صدقه، انفاق، اطعام، زکات و خمس است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۷: ۲۱۹). پرداخت زکات و خمس، زدودن فقر از جامعه و آسیب‌های اجتماعی و اقتصادی ناشی از آن را به همراه دارد. توسعه اقتصادی و رفع محرومیت و فقر از ثمرات پرداخت زکات و خمس است. بر همین اساس از اولین وظایف حکومت صالحان رسیدگی به فقرا در سایه پرداخت زکات است: «الَّذِينَ إِذْ مَكَتَاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَ لِلَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ» (الحج، ۴۱)؛ همانان که اگر آنان را در زمین قدرت و تمکن دهیم، نماز را برپا می‌دارند، و زکات می‌پردازند، و مردم را به کارهای پسندیده وا می‌دارند و از کارهای زشت باز می‌دارند؛ و عاقبت همه کارها فقط در اختیار خداست.

سیره عملی امام رضا^(ع) نمودی عینی از انفاق در راه خدا و کمک به نیازمندان است.

ایشان در خراسان تمام دارایی‌های خود را میان مستمندان تقسیم کردند (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۴۹: ۹۷). امام رضا^(ع) در تمامی شرایط زندگی کمک به نیازمندان و زدودن فقر را سرلوحه زندگی خویش قرار داده بودند (همان، ۹۷). در خطاب به امام جواد^(ع) ایشان را به انفاق و بخشش به نیازمندان توصیه می‌کنند (احمدی میانجی، ۱۴۲۶ ق، ج ۵: ۲۶۰). ایشان با تکیه بر معارف قرآنی همواره از مرغوب‌ترین اموال و دارایی‌های خود انفاق می‌کردند (کلینی، ۱۳۸۸ ق، ج ۴: ۵۲). در فرهنگ رضوی علاوه بر این که بر انفاق کردن و کمک به نیازمندان تأکید شده، بایسته‌ها و چگونگی آن نیز بیان شده است؛ از جمله این که در انفاق همواره باید عزت نفس نیازمند حفظ شود و ذره‌ای خدشه بر ندارد (همان، ج ۴: ۲۳-۲۴). علاوه بر آن بر انفاق مخفیانه و دور از نگاه دیگران نیز تأکید شده است، سیره عملی امام رضا^(ع) گویای این مطلب است (حرعاملی، ۱۳۸۳ ق: ۲۰۹). که آثار معنوی والایی برای این روش بیان گردیده است (ابن بابویه، ۱۳۷۶ ق، ج ۱: ۴۱۱). کمک به نیازمندان در جامعه دو نتیجه غایی مهم در زندگی فردی و اجتماعی خواهد داشت، اول آن که در جامعه اعتدال اقتصادی برقرار خواهد و تاحدی فاصله طبقاتی از بین می‌رود، دوم آن که بسیاری از آسیب‌های اجتماعی ناشی از فقر در جامعه رخت برمی‌بندد که این خود امنیت اجتماعی و اقتصادی را برای همگان فراهم می‌کند.

۳-۳-۵. اخلاق اقتصادی؛ پرهیز از اسراف

در فرهنگ رضوی بر استفاده بهینه از نعمت‌های الهی چه در زمینه مادی و معنوی تأکید شده است، تذکر امام رضا^(ع) به یکی از خدمتگزاران درباره اسراف (مجلسی، ۱۳۶۲: ۱۰۲-۱۰۳) حاکی از اهمیت این مطلب است. سبک زندگی اسلامی چه در ابعاد فردی و خانواده و چه در سطح کلی جامعه مبراً از اسراف و زیاده روی است و خرج اموال در راه غیر خدا از مصادیق اسراف است (مجلسی، ۱۳۶۲، ج ۷۵: ۳۰۲). همچنان که اسراف عامل مهمی در جهت فقر و میانه روی عاملی مهم در بی‌نیازی است (حرعاملی، ۱۴۰۳).

❖ سال پنجم شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۶
ق، ج ۱۵: ۲۵۸). بدون شک اقتصاد خانواده و جامعه به استفاده صحیح از نعمت‌های الهی و دوری از اسراف بستگی دارد که نهادینه کردن آن در خانواده و جامعه می‌تواند عاملی مهمی در رشد و تعالی اقتصادی و معنوی فردی و اجتماعی باشد.

۶. نتیجه

براساس مطالب گفته شده مهم‌ترین رهیافت‌های مقاله را می‌توان در موارد زیر فهرست کرد:

۱. جامعیت دین اسلام در معنای پاسخ‌گویی به نیازهای هدایتی انسان‌ها تا قیامت یکی از مهم‌ترین مباحثی است که در آموزه‌های رضوی بر آن تأکید شده است؛ یکی از مباحث هدایتی اسلام مبحث اخلاق است که در حیطه‌های مختلف زندگی در آموزه‌های دینی در دو حیطه اهتمام به فضایل اخلاقی و اجتناب از رذایل اخلاقی به آن تأکید شده که غایت این تأکیدات، سعادت و کمال انسان‌هاست.
۲. ویژگی‌های فردی اخلاق، بایدها و نبایدهایی است که به لحاظ فردی قابلیت اجرایی دارد اما آثار و غایت آن اجتماعی نیز است، اهتمام به فضایل اخلاقی و اجتناب از رذایل اخلاقی از مهم‌ترین ابعاد اخلاق فردی است که امام رضا^(ع) در توجه به آن‌ها تأکیدات فراوانی داشته‌اند.
۳. ویژگی‌های اجتماعی اخلاق بایدها و نبایدهای زندگی گروهی و اجتماعی است که در آموزه‌های رضوی به رعایت آن تأکید شده است. توجه به قانون و حقوق دیگران از مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاق اجتماعی است.
۴. اقتصاد سالم و پویا از مهم‌ترین اهداف اقتصادی دین اسلام است، رعایت بایسته‌های اخلاقی اقتصاد، توجه به هموعان و غافل نبودن از وضعیت معیشتی آنان و همچنین استفاده بهینه از نعمت‌های الهی از مهم‌ترین ویژگی‌های اخلاق

اقتصادی از منظر آموزه‌های دینی است که در تعالی فردی و اجتماعی نقش والایی دارد.

۵. در دین اسلام به تمام ابعاد اخلاق اشاره شده است که این بیان در ذیل آیات قرآن و تبیین معصومین^(ع) است، تزکیه و آراستن انسان به فضایل اخلاقی و تحلیه و پیراستن آن از رذایل اخلاقی از اهداف مباحث اخلاقی دین اسلام است که غایت این مهم کمال و سعادت دنیوی و اخروی انسان‌هاست.

Archive of SID

منابع و مأخذ

- قرآن کریم، (۱۳۸۳)، ترجمه حسین انصاریان، قم: انتشارات اسوه.
- نهج البلاغه، (۱۳۸۵)، ترجمه محمد دشتی، قم: انتشارات الهادی، چاپ بیست و نهم.
- ابن بابویه، محمد بن علی، (۱۴۰۴ ق.)، عیون اخبار الرضا، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- .....، (۱۴۰۰ ق.)، أمالی، بیروت: انتشارات اعلمی، چاپ پنجم.
- .....، (۱۴۰۴ ق.)، من لا یحضره الفقیه، قم: جامعه مدرسین.
- ابن سعد، محمد، (بی تا)، الطبقات الکبری، بیروت: دارصادر.
- ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، (۱۴۰۲ ق.)، تحف العقول، تهران: انتشارات اسلامیة.
- ابن عساکر، علی، (۱۴۰۰ ق.)، ترجمه الامام علی من تاریخ دمشق، بیروت: دارالفکر.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل، (۱۴۱۹ ق.)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دار الکتب العلمیه.
- احسانی، ابن ابی جمهور، (۱۴۰۵ ق.)، عوالی اللئالی، قم: سیدالشهداء.
- احمدی میانجی، علی، (۱۴۲۶)، مکاتیب الائمة، قم: دارالحديث.
- امینی، عبدالحسین، (۱۳۶۶)، الغدير فی الكتاب و السنه و الادب، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ دوم.

- امینی، محمد، (۱۳۸۸)، *آشنایی با اسرار و مناسک حج*، قم: نشر فقاقت.
- ترمذی، محمد بن عیسی، (۱۴۰۳ق)، *سنن ترمذی*، بیروت: دارالفکر.
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۸)، *تفسیر موضوعی قرآن کریم*، ج ۲، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ دوم.
- .....، (۱۳۸۶)، *تفسیر موضوعی قرآن کریم*، ج ۴، قم: مرکز نشر اسراء، چاپ دوم.
- حاکم حسکانی، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله، (۱۴۱۱ق)، *شواهد التنزیل*، تهران: موسسه چاپ و نشر.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، (۱۴۰۶ق)، *مستدرک علی الصحیحین*، بیروت: دارالمعرفه.
- حرّعاملی، محمدحسین، (۱۳۸۳ق)، *وسائل الشیعه*، تهران: مکتبه الاسلامیه.
- حسینی فیروزآبادی، سید مرتضی، (۱۴۰۲ق)، *فضائل الخمسه من الصحاح الستّه*، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات.
- حلی، علی بن یوسف، (۱۴۰۸ق)، *العدد القویه*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- خطیب بغدادی، احمد بن علی، (بی تا)، *تاریخ بغداد*، بیروت: دارالفکر.
- خوارزمی، موفق، (۱۴۱۱ق)، *مناقب علی بن ابی طالب (ع)*، تحقیق مالک محمودی، قم: موسسه النشر الاسلامی.
- سجادی، سید احمد، (۱۳۸۵)، *پرچم داران سعادت* (تدبری در زیارت جامعه کبیره)، تهران: بنیاد قرآن و عترت.
- سیوطی، جلال الدین، (بی تا)، *تفسیر الدرالمشور*، بیروت: دارالمعرفه.
- صدر، سید موسی، (۱۳۵۰)، *اقتصاد در مکتب اسلام*، مقدمه و پاورقی علی حجتی کرمانی، ایران: شرکت سهامی انتشار.
- طباطبائی، محمد حسین، (۱۳۶۷)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، ترجمه سید محمد باقر موسوی، تهران: انتشارات بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی، چاپ چهارم.
- .....، (بی تا)، *روابط اجتماعی در اسلام*، تهران: انتشارات آزادی.
- طبرسی، ابوعلی، (بی تا)، *مشکاه الانوار*، نجف: مکتبه الحیدریه.
- طیب، عبدالحسین، (۱۳۷۸)، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، ج ۱، تهران: انتشارات اسلام، چاپ دوم.
- عروسی حویزی، شیخ عبدعلی بن جمعه، (بی تا)، *تفسیر نورالانقلین*، قم: مطبعه العلمیه.
- عیاشی، محمدبن مسعود، (بی تا)، *تفسیر عیاشی*، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
- قرائتی، محسن، (۱۳۸۴)، *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درسهایی از قرآن، چاپ یازدهم.
- قمی، علی بن ابراهیم، (۱۴۰۴ق)، *تفسیر قمی*، قم: انتشارات دارالکتاب.

- ❖ سال پنجم شماره ۱۷، بهار ۱۳۹۶
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۸ ق.)، *الکافی*، ج ۵، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
  - کمالی دزفولی، علی، (۱۳۷۰)، *قرآن و جامعه‌سازی*، قم: انتشارات اسوه.
  - متقی هندی، علاء الدین، (۱۴۰۹ ق.)، *کنز العمال*، بیروت: مؤسسه الرساله.
  - مجلسی، محمد باقر، (۱۳۶۲)، *بحارالانوار*، ج ۷۸، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
  - محمدی ری شهری، محمد، (۱۳۷۵)، *میزان الحکمه*، قم: انتشارات دارالحدیث.
  - مسلم، ابن حجاج نیشابوری، (بی تا)، *صحیح مسلم*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
  - مصباح یزدی، محمد تقی، (۱۳۸۸)، *انسان‌سازی در قرآن*، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
  - مفید، محمدبن محمد، (۱۴۱۴ ق.)، *تفسیر القرآن المجید*، ج ۱، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
  - نظری، مرتضی، (۱۳۸۷)، *پنجره‌ای به آسمان، تحلیلی از زندگانی امام علی بن موسی الرضا*، تهران: موسسه فرهنگی منادی تربیت.
  - نورمحمدی، محمد رضا، مردان پور، الهام، راستی، مریم، (۱۳۹۰)، «قرآن و راهکارهای معنوی جهت تامین بهداشت روانی انسان‌ها»، *فصلنامه علمی پژوهشی کتاب‌تیم*، سال اول، شماره دوم.
  - وثوقی، منصور، نیک خلق، علی اکبر، (۱۳۸۶)، *مبانی جامعه‌شناسی*، تهران: انتشارات خردمند، چاپ سیزدهم.